

DOBROMIŁA NOWICKA

ORCID: 0000-0002-1480-7281

Uniwersytet Wrocławski
dobromila.nowicka@uwr.edu.pl

Kobiety jako oskarżycielki w rzymskich postępowaniach karnych?

Niewątpliwie rozpoczynanie procesów nie należało do typowych czynności podejmowanych przez Rzymianki, jako że ich główną domeną były sprawy rodzinne i związane z gospodarstwem domowym. Ich aktywność wykraczająca poza te sfery, jakkolwiek nie niespotykana¹, nie była uważana za zwyczajną czy szczególnie pożądaną. Pozycja kobiet na gruncie procesowym może być postrzegana jako odzwierciedlenie tego podejścia².

W niniejszym artykule rozważania zostały ograniczone jedynie do kwestii możliwości występowania przez kobiety w roli oskarżycielek w sprawach karnych³, zwłaszcza wówczas, gdy nie można im było przypisać bezpośredniego

¹ Zob. więcej J.F. Gardner, *Women in Roman Law & Society*, London-Sydney 1986, s. 233–245; eadem, *Women in Business Life: Some Evidence from Petuoli*, [w:] *Female Networks and the Public Sphere in Roman Society*, red. P. Setälä, L. Savunen, Rome 1999, s. 11–27; P. Grimal, *La femme à Rome et dans la civilisation romaine*, [w:] P. Grimal et al., *Histoire mondiale de la femme*, t. 1, Paris 1965, s. 438. Zob. też K. Milnor, *Women in Roman Society*, [w:] *Social Relations in the Roman World*, red. M. Peachin, Oxford 2001, s. 615–616; R.A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, London 1992, s. 45–52.

² O aktywnej roli kobiet w postępowaniach prywatnoprawnych zob. np. A.J. Marshall, *Ladies at Law: the Role of Women in the Roman Civil Courts*, [w:] *Studies in Latin Literature and Roman History*, red. D. Carl, t. 5, Bruxelles 1989, s. 35–54.

³ Pominięta zostanie kwestia możliwości ustalania odpowiedzialności karnej kobiet w postępowaniach karnych, o czym więcej zwł. A.J. Marshall, *Roman Ladies on Trial: The Case of Maesia of Sentinum*, „Phoenix” 44, 1990, z. 1, s. 46–59; idem, *Women on Trial before the Roman Senate*, „Classical Views” 1990, nr 34, s. 333–366; F. Cavaggioni, *Mulier rea. Dinamiche politico-sociali nei processi a donne nella Roma repubblicana*, Venezia 2004, *passim*; L. Garofalo, *Appunti sul diritto criminale nella Roma monarchica e repubblicana*, Padova 1997, s. 89–120; T.L. Deline, *Women*

interesu w podejmowaniu się tej roli. Na podstawie dostępnych źródeł możemy zasadnie uznać, że kobiety odgrywały rolę nieformalnych delatorek, niekiedy dostarczając informacji ważnych dla powodzenia sprawy, oraz mogły składać zeznania, przynajmniej od czasów procesów przed *quaestiones perpetuae* w późnej republice⁴. Zdecydowanie gorsza (w stosunku do mężczyzn) pozycja kobiet była jednak widoczna w zakresie formalnego rozpoczęcia procesu.

Kobiety były generalnie pozbawione możliwości występowania jako oskarżycielki w publicznych procesach karnych⁵, jakkolwiek pewne wyjątki zostały w tym względzie przewidziane⁶ — w sprawach dotyczących bezpośrednio kobiety⁷, niektórych członków jej rodziny bądź też osób, z którymi łączyła ją więź patronatu⁸. Z tego względu, jak wskazuje Pomponiusz (D. 48,2,1), kobiety mogły wnieść oskarżenie w sprawach dotyczących śmierci ich rodziców, dzieci, patronów lub patronek, a także ich dzieci i wnucząt⁹.

in Criminal Trials in the Julio-Claudian Era, A Thesis submitted in partial fulfillment of the requirement for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Graduate Studies (Classics) of the University of British Columbia (Vancouver), Vancouver 2009, s. 29–160.

⁴ Zob. A.W. Zumpt, *Der Criminalproceß der Römischen Republik: ein Hilfsbuch für die Erklärung der Classiker und Rechtsquellen*, Leipzig 1971, s. 256.

⁵ D. 48,2,1 *Pomponius libro primo ad Sabinum* („Non est permissum mulieri publico iudicio quemquam reum facere, nisi scilicet parentum liberorumque et patroni et patronae et eorum filii filiae nepotis neptis mortem exequatur”) oraz D. 48,2,8 *Macer libro secundo de publicis iudiciis* („Qui accusare possunt, intellegemus, si scierimus, qui non possunt. Itaque prohibentur accusare alii propter sexum vel aetatem, ut mulier, ut pupillus: alii propter sacramentum, ut qui stipendium merent: alii propter magistratum potestatemve, in qua agentes sine fraude in ius evocari non possunt: alii propter delictum proprium, ut infames: alii propter turpem quaestum, ut qui duo iudicia adversus duos reos subscripta habent nummosve ob accusandum vel non accusandum acceperint: alii propter condicionem suam, ut libertini contra patronos”). Zob. też T. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, s. 369, przyp. 4, 6, 7; F. Botta, *Legittimazione, interesse ed incapacità all'accusa nei pubblica iudicia*, Cagliari 1996, s. 270–275; L. Fanizza, *Delatori e accusatori. L'iniziativa nei processi di età imperiale*, Roma 1988, s. 77, przyp. 184.

⁶ Charakter tych wyjątków — poza analizowanymi tu oskarżeniami o *crimen maiestatis* i *annonae* — wydaje się analogiczny do przypadków, w których kobiety dopuszczone były do działania na gruncie procesu cywilnego. Tym samym uznać należy, że legitymacja do działania w sprawach własnych nie doznawała co do zasady ograniczeń niezależnie od tego, czy chodziło o postępowanie prywatno- czy publicznoprawne, występowanie zaś w interesie innych osób ukształtowane było na ich gruncie bardzo podobnie.

⁷ Dotyczyło to nie tylko spraw o prawa niemajątkowe, lecz także majątkowe, zob. C. 9,22,19.

⁸ Podkreślenia wymaga, że w tym zakresie istniały ograniczenia zarówno podmiotowe, jak i przedmiotowe. W tym drugim zakresie wykluczone było bowiem wnoszenie oskarżeń o prawa majątkowe. Por. C. 9,20,5 oraz C.Th. 9,1,3. Zob. też L. Fanizza, *op. cit.*, s. 78; F. Botta, *op. cit.*, s. 242–254. Warto także zwrócić uwagę na budzącą pewne wątpliwości w doktrynie możliwość wniesienia *accusatio suspecti tutoris*, zob. D. 26,10,1,6–7; J. Evans Grubbs, *Women and the Law in the Roman Empire: A sourcebook on marriage, divorce and widowhood*, London-New York 2002, s. 240–241; F. Botta, *op. cit.*, s. 253, przyp. 48; P. Resina, *La legitimación activa de la mujer en el proceso criminal romano*, Madrid 1996, s. 91–98.

⁹ Zob. też J. Evans Grubbs, *op. cit.*, s. 67; F. Botta, *op. cit.*, s. 239–240.

D. 48.2.1 *Pomponius libro primo ad Sabinum*

Non est permissum mulieri publico iudicio quemquam reum facere, nisi scilicet parentum liberorumque et patroni et patronae et eorum filii filiae nepotis neptis mortem exequatur.

Co więcej, jak możemy ustalić na podstawie cytowanego dalej tekstu pisywanego Papinianowi, oskarżycielki były dopuszczone do oskarżania w procesach toczących się na gruncie *lex Cornelia testamentaria* i dotyczących aktów ostatniej woli wyzwoleńca ich rodziców¹⁰.

D. 48.2.2 pr. *Papinianus libro primo de adulteriis*

Certis ex causis concessa est mulieribus publica accusatio, veluti si mortem exequantur eorum earumque, in quos ex lege testimonium publicorum invitae non dicunt. Idem et in lege Cornelia testamentaria senatus statuit: sed et de testamento paterni liberti vel materni mulieribus publico iudicio dicere permissum est.

Jurysta potwierdza także legitymację kobiet do wniesienia formalnego oskarżenia w sprawach dotyczących śmierci tych osób, przeciw którym zeznawania mogły odmówić. Co jednak szczególnie istotne w analizowanym kontekście, Papinian nie ogranicza tej możliwości jedynie do wskazanych spraw, podkreślając, że nie są to jedyne przypadki, w których kobiety mogą występować w roli formalnych oskarżycielek, lecz wyłącznie przykład regulacji, która na takie działanie im zezwala. Inne sytuacje, w których legitymacja kobiet do wnoszenia oskarżenia została uznana, prezentuje późniejszy tekst, przypisywany Dioklecjanowi i Maksymianowi, datowany na koniec III wieku.

Diocletianus, Maximianus, C. 9,1,12

De crimine quod publicorum fuerit iudiciorum mulieri accusare non permittitur nisi certis ex causis, id est si suam suorumque iniuriam persequatur, secundum antiquitus statuta tantum de quibus specialiter eis concessum est non exacta subscriptione. (a. 293)

Konstytucja uznaje uprawnienie kobiety do ścigania iniurii popełnionych przeciw niej samej lub członkom jej rodziny, a jej regulacje znajdują potwierdzenie w reskrypcie Konstantyna z pierwszej połowy IV wieku¹¹. Jak zatem można zauważyć, legitymacja do występowania z formalnym oskarżeniem początkowo

¹⁰ Więcej na ten temat P. Resina, *op. cit.*, s. 61; F. Botta, *op. cit.*, s. 243–254. Tak też A.D. Manfredini, *La testimonianza del liberto contro il patrono nel processo criminale di età classica*, [w:] *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, t. 3, Milano 1982, s. 238; L. Fanizza, *op. cit.*, s. 78–79. O kontrowersjach co do podmiotowych ograniczeń występowania kobiet z oskarżeniem o *falsum* oraz zabójstwo krewnych zwł. F. Botta, *op. cit.*, s. 341–369.

¹¹ Zob. C.Th. 9,1,3; IDEM A. AD AGRICOLANUM. Cum ius evidens atque manifestum sit, ut intendendi criminis publici facultatem non nisi ex certis causis mulieres habeant, hoc est, si suam suorumque iniuriam persequantur, observari antiquitus statuta oportet; neque enim fas est, ut passim mulieribus accusandi permissa facultas sit. Alioquin in publicis olim quaestionibus interdum aut admissa probatio est aut accusantis auctoritas. Patroni etiam causarum monendi sunt, ne respectu compendii feminas, securitate forsitan sexus in actionem illicitam proruentes, temere suscipiant. P(RO)P(OSITA) V ID. FEB. PROBIANO ET IULIANO CONSS.

ograniczona była do (przynajmniej niektórych) spraw, w których bądź sama kobieta była pokrzywdzona przestępstwem, bądź też uprawniona była do swoistego „pomszczenia” śmierci członków jej rodziny lub osób związanych z nią lub jej rodzicami stosunkiem patronatu. Przypuszczalnie możliwość występowania kobiet w roli oskarżycielek w sprawach o iniurię w przypadkach działania na rzecz członków ich rodziny, potwierdzona dla czasów późniejszych, miała w rzeczywistości znacznie wcześniejszy rodowód. Niezależnie jednak od ostatecznego rozstrzygnięcia tej ostatniej kwestii zauważyć można — podobnie jak w postępowaniach cywilnych — tendencję do ograniczania wszczynania przez kobiety procesów *pro aliis* jedynie do przypadków, w których było to nieodzowne dla zrealizowania obowiązków wynikających z troski (*pietas*), do której ze strony kobiety uprawnione były określone kategorie osób¹².

Niekiedy jednak podnosi się, że kobiety były dopuszczone do odgrywania roli oskarżycielek także w niektórych procesach karnych, mających na celu ochronę dobra publicznego. Wśród nich czołowe miejsce zajmują sprawy o *crimen maiestatis*, które dotyczyły cesarza lub ludu rzymskiego¹³. W kontekście tym jednak podkreślić należy, że słynny przykład kobiety, której aktywna postawa pozwoliła na stłumienie spisku Katyliny, nie wskazuje na możliwość wniesienia formalnego oskarżenia przez przedstawicielki płci żeńskiej, jako że wniosków na temat formalnej dopuszczalności działania przez oskarżycielki nie uzasadnia sam dalszy tekst.

D. 48.4.8 *Papinianus libro 13 responsorum*¹⁴

In quaestionibus laesae maiestatis etiam mulieres audiuntur. Coniurationem denique Sergii Catilinae Iulia mulier detexit et Marcum Tullium consulem indicium eius instruxit.

W tekście tym, przypisywanym Papinianowi, jurysta podkreśla rolę Iulii (w rzeczywistości chodzić miało o Fulwię¹⁵, jednak kwestia ta nie ma znaczenia dla prowadzonej tu analizy) jako kobiety, która ujawniła spisek i dostarczyła konsulowi dowodów o podstawowym znaczeniu dla oskarżenia¹⁶. Nic jednak — ani samo ujawnienie spisku, ani przekazanie konsulowi dowodów — nie wskazuje na to, by miała ona legitymację do wniesienia oskarżenia w sprawie. Fragment nie sugeruje też przyznania tego uprawnienia jakiegokolwiek innej kobiecie w sprawie

¹² Zob. więcej F. Botta, *op. cit.*, s. 267–269; D. Nowicka, *Kilka uwag o sytuacji prawnej kobiety w starożytnym Rzymie*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2015, nr 9, s. 429–448.

¹³ R.A. Bauman, *Impietas in principem: a study of treason against the Roman emperor with special reference to the first century A. D.*, München 1974, s. 171, wraz z przyp. 232.

¹⁴ Zob. J.D. Cloud, *The text of Digest XLVIII, 4*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1963, nr 80, s. 227–228.

¹⁵ Jak jednak podkreśla J.D. Cloud, (*ibidem*), postać Fulwii jest całkowicie nieistotna dla kwestii, czy kobiety mogły zeznawać w sprawach o *maiestas*, jako że ona w ogóle nie wystąpiła w procesie.

¹⁶ Por. Sall. *Cat.* 28, 1–2. Co do rzeczywistej roli wskazanej Fulwii zob. np. M. Varvaro, *Certissima indicia. Il valore probatorio della chiamata in correità nei processi della Roma repubblicana*, „AUPA” 2007–2008, nr 52, s. 393–395.

o *crimen maiestatis*¹⁷. To, co Papinian przedstawia jako — jak możemy zakładać — pewną szczególność w zakresie procesów o *maiestas*, to że w sprawach tego rodzaju nawet (?) kobiety były wysłuchiwane. Nie skutkuje to jednak przyjęciem, że formalnie rozpoczynały procesy w tych sprawach¹⁸. Można by zatem uznać, że w rzeczywistości tekst odnosił się do zeznań składanych przez kobiety, a zatem do kobiet-świadków¹⁹. W tym przypadku jednak dotyczyłby albo bardzo wczesnych regulacji, gdy kobietom generalnie odmawiano takiej roli²⁰, albo też formalnych przesłuchań kobiet przed senatem lub zgromadzeniem, w których z udziału były co do zasady wykluczone²¹. Alternatywnie — wypowiedź mogłaby odnosić się do tendencji ograniczania występowania kobiet w roli świadków jedynie do tych spraw, których okoliczności bez żadnych wątpliwości wymagały przyjęcia takiego rozwiązania, co jednak nie znajduje potwierdzenia w źródłach²², lub też — jak można przypuszczać — spraw o naruszenie *maiestas*, lub sytuacji zbliżonych do tej wspomnianej w odniesieniu do Fulvii, do dostarczania informacji (donosu)²³. W tym ostatnim przypadku chodziłoby zatem o nieformal-

¹⁷ Tak też, wskazując, że chodziło o dopuszczenie ich świadectwa (dowodu), R.A. Bauman, *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate*, Johannesburg 1967, s. 218. Inaczej, na podstawie przytoczonego tekstu Ulpiana, np. T. Mommsen, *op. cit.*, s. 369 oraz przyp. 6.

¹⁸ Tak w odniesieniu do tego fragmentu P. Cerami, 'Accusatores populares', 'delatores', 'indices'. *Tipologia dei "collaboratori di giustizia" nell'antica Roma*, „Annali Palermo” 1998, nr 45, s. 138–139. Przeciwnie zaś T. Mommsen, *op. cit.*, s. 369, przyp. 6; oraz R.A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 171, przyp. 232, utrzymując na tej podstawie prawo kobiet do wnoszenia formalnego oskarżenia; a także D. Nörr, *Cicero-Zitate bei den klassischen Juristen. Zur Bedeutung literarischer Zitate bei den Juristen und zur Wirkungsgeschichte Ciceros*, [w:] *Ciceroniana. Atti del III Colloquium Tullianum*, Roma 1978, s. 119, przyp. 2; P. Resina, *op. cit.*, s. 40–41.

¹⁹ Tak też E. Höbenreich, *Annona. Juristische Aspekte der Städtischen Lebensmittelversorgung in Prinzipat*, Graz 1997, s. 198. O takiej interpretacji jako możliwej także A.W. Zumpt, *op. cit.*, s. 256. Przeciwnie T. Mommsen, *op. cit.*, s. 369, przyp. 6; R.A. Bauman, *Impietas in principem*, s. 171, przyp. 232. O rozumieniu „wysłuchania” kobiety w kontekście wspomnianej Fulvii jako odnoszącego się bądź to do zeznań w procesie, bądź też nieformalnego donosu, M. Varvaro, *op. cit.*, s. 395. W tym samym znaczeniu ostatecznie A.W. Zumpt, *op. cit.*, s. 256–257.

²⁰ A.W. Zumpt, *op. cit.*, s. 256–257.

²¹ Zob. jednak A.J. Marshall, *Ladies at Law*, s. 36–41 z podaną tam literaturą. Por. też Tacitus, *Annales* 2,67, z komentarzem J.G. Camiñas, *Delator. Una aproximación al estudio del delator en las fuentes romanas*, Santiago 1983, s. 57.

²² Zob. A.J. Marshall, *Ladies at Law*, s. 51–52.

²³ Za taką interpretacją, uznającą, że chodzi o dopuszczenie *delationes* składanych przez kobiety, opowiedział się M. Lauria, *Accusatio-Inquisitio*, „Atti della R. Accademia di Scienze Morali e Politiche di Napoli” 1934, nr 56, s. 46, przyp. 3. Uznanie wyrażenia za dostarczenie informacji i dowodów oskarżycielowi-śledczemu, ale niewniesienie oskarżenia postulował P. Cerami, *op. cit.*, s. 138–139; C. Russo Ruggeri, *Indices e indicia. Contributo allo studio della collaborazione giudiziaria dei correi dissociati nell'esperienza criminale romana*, Torino 2005, s. 73–74. Podobnie E. Höbenreich, *op. cit.*, s. 197–198, z powołaniem na Sall. *Cat.* 23,4, 26,3; oraz R. de Castro-Camero, *El crimen maiestatis a la luz del senatus consultum de Cn. Pisone patre*, Sevilla 2000, s. 180. Tak też M. Varvaro, *op. cit.*, 392–394, choć autor dopuszcza też (s. 395), obok nieformalnej denuncjacji (*indicare*) kobiety, interpretację *audiri* w odniesieniu do zeznawania w procesie.

ne przesłuchania informaterek, które w następującym po nich procesie albo nie brałyby udziału, albo też występowałyby w roli świadków²⁴. Tym samym, mimo że tekst nie wyklucza możliwości wnoszenia formalnego oskarżenia przez kobiety w procesach o *maiestas*, także jej nie potwierdza²⁵.

Mimo to wniosek taki może być wyciągnięty na podstawie porównania krótko analizowanego wcześniej tekstu (D. 48,4,8) z poprzedzającym go w *Digestach* przekazem z D. 48,4,7,1–2²⁶. Jakkolwiek zupełnie nie wspomina on kobiet, jasno potwierdza legitymację do wniesienia formalnego oskarżenia przez żołnierzy i *infames* — które to kategorie osób także były generalnie wyłączone z występowania w roli formalnych oskarżycieli²⁷.

D. 48.4.7.pr.–2 *Modestinus libro 12 pandectarum*²⁸

Famosi, qui ius accusandi non habent, sine ulla dubitatione admittuntur ad hanc accusationem.

1. Sed et milites, qui causas alias defendere non possunt: nam qui pro pace excubant, magis magisque ad hanc accusationem admittendi sunt.

2. Servi quoque deferentes audiuntur et quidem dominos suos: et liberti patronos.

O dopuszczalności wniesienia formalnego oskarżenia przez kobiety w procesach o *maiestas* mówi natomiast wyraźnie leideński fragment Paulusa, w którym dostrzec można jasne odniesienie do legitymacji i kobiet, i, wspomnianych już, żołnierzy czy *famosi*, a także nowej kategorii — *adulti* — do dokonania tej czynności²⁹.

²⁴ O kobietach występujących w tej roli w procesach karnych zob. np. T.L. Deline, *op. cit.*, s. 209–224; też A.J. Marshall, *Women on Trial before the Roman Senate*, s. 356–357.

²⁵ Tak E. Höbenreich, *op. cit.*, s. 198.

²⁶ Tak, wnioskując o dopuszczalności zarówno oskarżeń, jak i donosów, dokonywanych przez kobiety w odniesieniu do senackich procesów o *maiestas*, R. De Castro-Camero, *op. cit.*, s. 180. Warto jednak podkreślić, że autor uznaje również legitymację czynną kobiet w postępowaniu przed *quaestiones* o *maiestas* i *annona*, *ibidem*, s. 156. W kontekście oskarżeń z D. 48,4,7,2 o ogólnym zakazie ich wnoszenia przez niewolników i wyzwolenców przeciw ich (byłym) właścicielom, G. Bassanelli Sommariva, *C.Th. 9, 5 Ad legem Iuliam maiestatis*, „Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano Vittorio Scialoja” 1984, nr 25–26, s. 99.

²⁷ Co do niewolników zob. jednak D. Liebs, *Der Schutz der Privatsfäre in einer Sklavenhaltergesellschaft. Aussagen von Sklaven gegen ihre Herren nach römischem Recht*, „Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano Vittorio Scialoja” 1980, nr 83, s. 175, który wskazuje, że chodzić może jedynie o zawiadomienie (donos). Podobnie — jedynie w odniesieniu do niewolników — L. Schumacher, *Servus index. Slavenverhör und Sklavenanzeige in republikanischen und kaiserzeitlichen Rom*, Wiesbaden 1982, s. 150, przy utrzymaniu dopuszczalności formalnego oskarżania patronów przez wyzwolenców w sprawach o *maiestas*. Przeciwnie, wskazując, że tekst stanowi o wyjątku od generalnego braku legitymacji do formalnego oskarżania — zwłaszcza właścicieli — O. Robinson, *Slaves and criminal law*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1981, nr 98, s. 241. Tak też S. Sciortino, *Gli indices nel processo criminale extra ordinem*, „Ivris Antiqui Historia. An international journal of ancient law” 2011, nr 3, s. 55–56.

²⁸ O poklasycznym charakterze źródła zob. J.D. Cloud, *op. cit.*, s. 224–227. Autor podkreśla daleko idące podobieństwo między tym fragmentem a D. 48,2,13 (także poklasycznym), co prowadzi do wniosku, że albo jeden z nich opiera się na drugim, albo też oba na trzecim.

²⁹ Tak też F. Serrao, *Il frammento leidense di Paolo: problemi di diritto criminale romano*, Milano 1956, s. 126, z powołaniem na M. Lauria, *op. cit.*, s. 338. Zob. P. Resina, *op. cit.*, s. 42; E. Höbenreich, *op. cit.*, s. 199.

PS Frgm. L. verso, 8–13

Mulieres milites famosi adulti huius legis reos deferre non prohibentur: salus enim principis et status rei publicae per omnes tuendus est: ideoque servi et in dominos rogantur et filii parentes vel parentes filios in hac causa exhibere coguntur³⁰.

Możliwość wniesienia oskarżenia przez kobietę w sprawie, która nie dotyczyła ani jej, ani — w określonym zakresie — członka jej rodziny, lecz dobra publicznego, jest także niekiedy wiązana z nadużyciami w sferze dostaw zboża. Tego wątku dotyczą aż dwa źródła odnoszące się do udziału kobiet w sprawach o *crimen annonae*, które mogą, choć nie muszą, dotyczyć tego samego reskryptu³¹, autorstwa — odpowiednio — Marcjana (D. 48,2,13) oraz Papiriusa Justusa (D. 48,12,3,1).

D. 48.2.13 *Marcianus libro primo de publicis iudicis*

Mulierem propter publicam utilitatem ad annonam pertinentem audiri a praefecto annonae deferentem divus Severus et Antoninus rescripserunt. Famosi quoque accusantes sine ulla dubitatione admittuntur. Milites quoque, qui causas alienas deferre non possunt, qui pro pace excubant, vel magis ad hanc accusationem admittendi sunt. Servi quoque deferentes audiuntur.

D. 48.12.3.1 *Papirius libro primo de constitutionis*

[...] Item in haec verba rescripserunt: “Etsi non solent hoc genus nuntiationis mulieres exercere, tamen quia demonstraturam te quae ad utilitatem annonae³² pertinent polliceris, praefectum annonae docere potes”.

Zgodnie z pierwszym tekstem, przypisywanym Marcjanowi, *praefectus annonae* może — ze względu na dobro publiczne — wysłuchać kobiety, która składa zawiadomienie³³ (*deferens*) na temat nadużycia dotyczącego dostaw zboża (*annona*). Co więcej, rolę informatorów/oskarżycieli w sprawach tego rodzaju mogli odgrywać (także?) *infames*, żołnierze, a nawet niewolnicy³⁴. Najistotniej-

³⁰ F. Serrao, *op. cit.*, s. 125. Jedyne wątpliwości dotyczyć w tym przypadku mogą wiarygodności źródła.

³¹ Mimo wysokiego prawdopodobieństwa tej możliwości E. Höbenreich, *op. cit.*, s. 191, przyp. 137, zauważa, że może też chodzić o dwa różne reskrypty, pochodzące nawet z innych okresów. Teksty, wskazujące jako autorów konstytucji Septymiusza Sewera i Antoninusa Karakallę (u Marcjana) bądź Marka Aurelisza i Lucjusza Werusa (u Papiriusa Justusa), nie pozwalają na wyciągnięcie rozstrzygających wniosków w tej kwestii. Zob. też więcej na ten temat P. Resina, *op. cit.*, s. 45.

³² O *utilitas annonae* w kontekście *utilitas publica* zob. zwł. J. Gaudemet, *Utilitas publica*, „Revue historique de droit français et étranger” 1951, nr 29, s. 175; G. Longo, *Utilitas publica*, „Labeo” 1972, nr 18, s. 59–60; T. Honsell, *Gemeinwohl und öffentliches Interesse im klassischen römischen Recht*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1978, nr 95, a. 107.

³³ Tak np. A. Pollera, ‘Annonam ademptare et vexare vel maxime dardanarii solent’. D. 47.11.6: *note sulla repressione dei crimini annonari*, „Index” 1991, nr 19, s. 417, wskazując, że chodzi o donos. Podobnie D. Liebs, *op. cit.*, s. 182, w odniesieniu do niewolników.

³⁴ Na temat legitymacji niewolników do wnoszenia formalnej *accusatio*, a także *delationes* w sprawach kryminalnych i fiskalnych, zob. zwł. W.W. Buckland, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908, s. 83–85; O. Robinson, *Slaves and criminal law*, s. 241; Y. Rivière, *Les délateurs sous l’empire romain*, Roma 2002, s. 315, przyp. 19.

szą trudność interpretacyjną w tym fragmencie sprawia znaczenie, jakie należy przypisać określeniu dopuszczalnego działania przedsiębranego przez kobietę, to jest *deferre*³⁵. Jakkolwiek skojarzenie z *nomen deferre* jawi się na pierwszy rzut oka jako rozstrzygające, podkreśla się, że w analizowanym tekście jurysta używa określeń *deferre* i *accusare/accusatio* zamiennie, a przynajmniej naprzemiennie³⁶. Z tego względu przyjąć należy, że opierając się na przekazie przypisywanym Marcjanowi, można zasadnie przypuszczać, iż kobieta miała prawo wniesienia formalnego oskarżenia przed *praefectus annonae*³⁷. Ponadto tekst ten może być rozumiany jako uzupełniający do wspomnianego wcześniej D. 48,4,7 pr.–2, albowiem dostrzec można daleko idące podobieństwo między kategoriami osób w nich wspomnianymi³⁸. Co jednak warto podkreślić, kobieta jasno wskazana w tekście Marcjańskim nie ma żadnego odpowiednika w tym przypisywanym Modestinusowi, który z kolei wymienia w kontekście uprawnionych do wniesienia oskarżenia wyzwolenców. Opierając się na porównaniu tych dwóch tekstów, sformułowano wniosek o odnoszeniu fragmentu przypisywanego Modestinusowi także do kobiet³⁹.

Zgodnie z drugim ze wspomnianych tekstów, przypisywanym Papiriusowi Justusowi, *nuntiatio* dokonana przez kobietę w sprawach dotyczących nadużyć w odniesieniu do dostaw zboża jest dopuszczalna, mimo że generalnie kobiety pozbawione są możliwości działania w tym charakterze. Co wydaje się tu mieć podstawowe znaczenie, jurysta używa słowa *nuntiatio*, które, mimo że co do zasady oznacza informację, denuncjację, powiadomienie urzędnika czy osoby zajmującej urzędowe stanowisko⁴⁰, niekiedy stosowane jest jako synonim doniesienia o przestępstwie czy *delatio*⁴¹, ale traktowane być może jako czynność o charak-

³⁵ M. Plezia, *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 2007, t. 2, s. 51, s.v. *deferro*: „donieść, zgłosić, podać, opowiedzieć, powiadomić, zakomunikować, zameldować, ujawnić, zadenuncjować; przedstawić do rozstrzygnięcia, wnieść pod obrady; podać, wnieść do sądu”.

³⁶ Zwraca na to uwagę także G. Provera, *La vindictio caducorum. Contributo allo studio del processo fiscale Romano*, Torino 1964, s. 20; E. Höbenreich, *op. cit.*, s. 192. Zob. też L. Solidoro Maruotti, *La disciplina del crimen maiestatis tra tardo antico e medioevo*, [w:] *Diritto e giustizia nel processo. Prospettive storiche costituzionali e comparatistiche*, red. C. Cascione, C. Masi Doria, Napoli 2002 s. 397, w odniesieniu do 48,4,7, pr.–2.

³⁷ Tak też zdecydowanie J.F. Gardner, *Women in Roman Law & Society*, s. 262; O.F. Robinson, *The Criminal Law of Ancient Rome*, Baltimore 1995, s. 89; P. Resina, *op. cit.*, s. 44–45; R. De Castro-Camero, *op. cit.*, s. 180; T. Honsell, *op. cit.*, wspomina zarówno o formalnym oskarżeniu, s. 107, jak i denuncjacji — s. 125.

³⁸ To według J.D. Clouda, *op. cit.*, s. 224–227, też wskazuje na interpolacje fragmentów.

³⁹ E. Höbenreich, *op. cit.*, s. 197. Dodatkowo przemawia za tym leideński fragment tekstu Paulusa (zob. dalej), *ibidem*, s. 199.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 188–189, z powołaniem na A. Berger, s.v. *nuntiatio*, [w:] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, red. A.F. Pauly et al., t. XVII.2, Stuttgart 1937, col. 1474.

⁴¹ E. Höbenreich, *op. cit.*, s. 189 z przyp. 131. A. Pollera, *op. cit.*, s. 417, dostrzega w *nuntiatio mulieris* właśnie *delatio*, na podstawie której, w ramach *cognitio extra ordinem*, działał *praefectus annonae*, jednocześnie wskazując, że dopuszczenie wykluczonych kategorii osób do składania de-

terze wstępnym w stosunku do ostatecznej *accusatio*⁴². Zaznaczyć jednak należy, że tekst jest czasem pojmowany jako odnoszący się do reskryptu Boskich Braci, który przyznał kobietom prawo do wnoszenia formalnego oskarżenia w sprawach dotyczących *crimen annonae*⁴³. Mimo że nie ma podstaw do definitywnego wykluczenia tej interpretacji, za znacznie bardziej przekonujące uznać jednak należy, iż w rzeczywistości fragment ten dotyczy dopuszczenia kobiet do występowania w roli informaterek w sprawach o *crimen annonae*.

Pozycja oskarżycielek w rzymskich procesach karnych wydaje się odzwierciedlać tendencje do zezwalania kobietom na działanie tylko wówczas, gdy było to konieczne do ochrony ich własnego interesu oraz — w określonym zakresie — także interesów członków ich rodzin, z dalszymi wyjątkami od ogólnej zasady niemożności oskarżania w sytuacji więzi patronatu. To, co we wskazanych sytuacjach nie ulega wątpliwości — że chodziło o występowanie w roli formalnej oskarżycielki, jest natomiast najbardziej kontrowersyjną kwestią w dyskusji nad możliwą rolą kobiet w procesach o *crimen maiestatis* i *crimen annonae*. Ich legitymacja do wnoszenia formalnego oskarżenia w sprawach wymienionych wcześniej wydaje się bardzo wysoce prawdopodobna, zważywszy i na charakter spraw, i wydźwięk źródeł, które — nawet nie wskazując bezpośrednio kobiet — przyznają prawo do oskarżania grupom na zasadach ogólnych wykluczonych z występowania w roli oskarżycieli w procesie karnym. Więcej wątpliwości budzą natomiast procesy o *crimen annonae*. Z jednej strony szczególne podejście do spraw tego rodzaju — podobnie jak tych o *crimen maiestatis* — byłoby zrozumiałe ze względu na podstawowe znaczenie dostaw zboża zarówno dla społeczeństwa, jak i polityki. Z drugiej jednak interpretacja źródeł prowadzić może do ambiwalentnych wniosków, zależnie od rozumienia aktywności kobiet jako tej polegającej na dostarczaniu informacji (*delatrix*) lub wnoszeniu formalnego oskarżenia (*accusatrix*). Ta ostatnia możliwość wydaje się słuszna na podstawie tekstu przypisywanego Marcjanowi, lecz nie można wykluczyć, że fragment autorstwa Papiriusa Justusa odnosi się jedynie do *delationes*. Mimo że obie interpretacje tego ostatniego fragmentu uznać należy za prawdopodobne, nie możemy nie doceniać brzmienia tekstów sugerującego „wysłuchanie” kobiet w sprawach szczególnego rodzaju i o wyjątkowym znaczeniu. Jeśli uznać, że kobiety tu wymienione były informatorkami (*delatrices*), nie byłoby potrzeby ich oficjalnego „wysłuchiwania”, chyba że następnie występowałyby w roli świadków, jako że początkowo *delationes* dostarczane były nieformalnie, następnie zaś — już formalnie — na piśmie. Jako że nie ma podstaw do przyjęcia, że kobiety były formalnie pozba-

latio w sprawach o *crimen annonae*, podobnie jak uproszczona procedura stosowana w ramach jego działalności, znajdowały uzasadnienie w zapewnieniu efektywności ścigania przestępstw tego rodzaju.

⁴² Tak P. Resina, *op. cit.*, s. 43, wskazując, że następcza czynność — *demonstrare* — odnosi się już do dowodzenia w procesie. *Ibidem*, s. 43–44.

⁴³ E. Höbenreich, *op. cit.*, s. 190.

wione prawa do składania zeznań już w postępowaniach przed *quaestiones perpetuae*, interpretacja ta nie może zostać uznana za przekonującą. Z tego względu wniosek, że — ze względu na *utilitas publica*⁴⁴ — kobiety mogły występować zarówno w roli formalnych oskarżycielek, jak i informaterek w sprawach dotyczących dobra publicznego, których waga i rola miały podstawowe znaczenie dla społeczeństwa rzymskiego, a więc dotyczących *maiestas* i *annona*, należy uznać w świetle analizowanych źródeł za zasadny.

Bibliografia

- Bassanelli Sommariva G., *C.Th. 9, 5 Ad legem Iuliam maiestatis*, „Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano Vittorio Scialoja” 1984, nr 25–26.
- Bauman R.A., *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate*, Johannesburg 1967.
- Bauman R.A., *Impietas in principem: a study of treason against the Roman emperor with special reference to the first century A.D.*, München 1974.
- Bauman R.A., *Women and Politics in Ancient Rome*, London 1992.
- Berger A., s.v. *nuntiatio*, [w:] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, red. A.F. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler, H. Gärtner, t. XVII.2, Stuttgart 1937.
- Botta F., *Legittimazione, interesse ed incapacità all’accusa nei publica iudicia*, Cagliari 1996.
- Buckland W.W., *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908.
- Camiñas J.G., *Delator. Una aproximación al estudio del delator en las fuentes romanas*, Santiago 1983.
- Castro-Camero R. de, *El crimen maiestatis a la luz del senatus consultum de Cn. Pisone patre*, Sevilla 2000.
- Cavaggioni F., *Mulier rea. Dinamiche politico-sociali nei processi a donne nella Roma repubblicana*, Venezia 2004.
- Cerami P., ‘*Accusatores populares*’, ‘*delatores*’, ‘*indices*’. *Tipologia dei “collaboratori di giustizia” nell’antica Roma*, „Annali Palermo” 1998, nr 45.
- Cloud J.D., *The text of Digest XLVIII,4*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1963, nr 80.
- Deline T.L., *Women in Criminal Trials in the Julio-Claudian Era*, A Thesis submitted in partial fulfillment of the requirement for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Graduate Studies (Classics) of the University of British Columbia (Vancouver), Vancouver 2009.
- Evans Grubbs J., *Women and the Law in the Roman Empire: A sourcebook on marriage, divorce and widowhood*, London-New York 2002.
- Fanizza L., *Delatori e accusatori. L’iniziativa nei processi di età imperiale*, Roma 1988.
- Gardner J.F., *Women in Business Life. Some Evidence from Petuoli*, [w:] *Female Networks and the Public Sphere in Roman Society*, red. P. Setälä, L. Savunen, Rome 1999.

⁴⁴ O *utilitas publica* zob. zvl. A. Steinwenter, *Utilitas publica — utilitas singulorum*, [w:] *Festschrift Paul Koschaker*, t. 1, Weimar 1939, *passim*; J. Gaudemet, *op. cit.*, *passim*; G. Longo, *op. cit.*, *passim*; T. Honsell, *op. cit.*, *passim*; T. Spagnuolo Vigorita, *Utilitas publica. Denunce e pentiti nel mondo romano*, „Panorami” 1994, nr 6, *passim*; G. Jossa, *L’“utilitas rei publicae” nel pensiero imperiale dell’epoca classica*, „Studi Romani” 1963, nr 11, z. 4, *passim*.

- Gardner J.F., *Women in Roman Law & Society*, London-Sydney 1986.
- Garofalo L., *Appunti sul diritto criminale nella Roma monarchica e repubblicana*, Padova 1997.
- Gaudemet J., *Utilitas publica*, „Revue historique de droit français et étranger” 1951, nr 29.
- Grimal P., *La femme à Rome et dans la civilisation romaine*, [w:] P. Grimal et al., *Histoire mondiale de la femme*, t. 1, Paris 1965.
- Höbenreich E., *Annona. Juristische Aspekte der Stadtrömischen Lebensmittelversorgung in Prinzipat*, Graz 1997.
- Honsell T., *Gemeinwohl und öffentliches Interesse im klassischen römischen Recht*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1978, nr 95.
- Jossa G., *L’“utilitas rei publicae” nel pensiero imperiale dell’epoca classica*, „Studi Romani” 1963, nr 11, z. 4.
- Lauria M., *Accusatio-Inquisitio*, „Atti della R. Accademia di Scienze Morali e Politiche di Napoli” 1934, nr 56.
- Liebs D., *Der Schutz der Privatsphäre in einer Sklavenhaltergesellschaft. Aussagen von Sklaven gegen ihre Herren nach römischem Recht*, „Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano Vittorio Scialoja” 1980, nr 83.
- Longo G., *Utilitas publica*, „Labeo” 1972, nr 18.
- Manfredini A.D., *La testimonianza del liberto contro il patrono nel processo criminale di età classica*, [w:] *Studi in onore di Arnaldo Biscardi*, t. 3, Milano 1982.
- Marshall A.J., *Ladies at Law: the Role of Women in the Roman Civil Courts*, [w:] *Studies in Latin Literature and Roman History*, red. D. Carl, t. 5, Bruxelles 1989.
- Marshall A.J., *Roman Ladies on Trial: The Case of Maesia of Sentinum*, „Phoenix” 44, 1990, z. 1.
- Marshall A.J., *Women on Trial before the Roman Senate*, „Classical Views” 1990, nr 34.
- Milnor K., *Women in Roman Society*, [w:] *Social Relations in the Roman World*, red. M. Peachin, Oxford 2001.
- Mommsen T., *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899.
- Nörr D., *Cicero-Zitate bei den klassischen Juristen. Zur Bedeutung literarischer Zitate bei den Juristen und zur Wirkungsgeschichte Ciceros*, [w:] *Ciceroniana. Atti del III Colloquium Tullianum*, Roma 1978.
- Nowicka D., *Kilka uwag o sytuacji prawnej kobiety w starożytnym Rzymie*, „Wrocławskie Studia Erazmianskie” 2015, nr 9.
- Plezia M., *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 2007.
- Pollera A., *‘Annonam adeptare et vexare vel maxime dardanarii solent’. D. 47.11.6: note sulla repressione dei crimini annonari*, „Index” 1991, nr 19.
- Provera G., *La vindictio caducorum. Contributo allo studio del processo fiscale Romano*, Torino 1964.
- Resina P., *La legitimación activa de la mujer en el proceso criminal romano*, Madrid 1996.
- Rivière Y., *Les délateurs sous l’empire romain*, Roma 2002.
- Robinson O.F., *The Criminal Law of Ancient Rome*, Baltimore 1995.
- Robinson O.F., *Slaves and criminal law*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1981, nr 98.
- Russo Ruggeri C., *Indices e indicia. Contributo allo studio della collaborazione giudiziaria dei correi dissociati nell’esperienza criminale romana*, Torino 2005.
- Schumacher L., *Servus index. Slavenverhör und Sklavenanzeige in republikanischen und kaiserzeitlichen Rom*, Wiesbaden 1982.
- Sciortino S., *Gli indices nel processo criminale extra ordinem*, „Ivris Antiqui Historia. An international journal of ancient law” 2011, nr 3.
- Serrao F., *Il frammento leidense di Paolo: problemi di diritto criminale romano*, Milano 1956.
- Solidoro Maruotti L., *La disciplina del crimen maiestatis tra tardo antico e medioevo*, [w:] *Diritto e giustizia nel processo. Prospettive storiche costituzionali e comparatistiche*, red. C. Cascione, C. Masi Doria, Napoli 2002.

- Spagnuolo Vigorita J. T., *Utilitas publica. Denunce e pentiti nel mondo romano*, „Panorami” 1994, nr 6.
- Steinwenter A., *Utilitas publica — utilitas singulorum*, [w:] *Festschrift Paul Koschaker*, t. 1, Weimar 1939.
- Varvaro M., *Certissima indicia. Il valore probatorio della chiamata in correità nei processi della Roma repubblicana*, „AUPA” 2007–2008, nr 52.
- Zumt A.W., *Der Criminalproceß der Römischen Republik: ein Hilfsbuch für die Erklärung der Classiker und Rechtsquellen*, Leipzig 1971.

Women as Accusers in Roman Criminal Trials?

Summary

The article focuses on the issue of the legal legitimation of Roman women to bring a formal accusation in cases other than their own or regarding — to some extent — their relatives, which is still debatable in Roman law literature. The analysis concerns mostly *crimen maiestatis* and *crimen annonae* trials, regarding which sources seem to be particularly disputable. Despite ambivalent conclusions drawn on their basis by various authors, it occurs that women could act as both informers and formal accusers in those cases of a very specific nature, which constituted a serious departure from general rules concerning their legitimation, but was rooted in the *utilitas publica* concept.

Keywords: *delatio, accusatio, delatrix, accusatrix, crimen maiestatis, crimen annonae.*

Frauen als Anklägerinnen in römischen Strafverfahren?

Zusammenfassung

Gegenstand des Artikels ist die weiterhin viele Bedenken der Doktrin erweckende Frage der Legitimation der Römerinnen, formelle Anklage in anderen Sachen als ihre eigenen oder denjenigen, die – in gewissem Umfang – ihre Nächsten betrafen, zu erheben. Die Überlegungen betreffen meistens die Verfahren wegen *crimen maiestatis* und *crimen annonae*. Im Falle dieser Verfahren erscheinen die Quellen über die Handlungszulassung der Frauen besonders kontrovers zu sein. Trotz ambivalenter Schlussfolgerungen, die die Vertreter der rechtlichen Romanistik aus ihnen ziehen, scheint es, dass Frauen in diesen besonderen Sachen berechtigt waren, sowohl als Informantinnen, als auch als formelle Anklägerinnen zu agieren und das stellte ein Abweichen von den allgemein geltenden Grundsätzen betreffend ihre Verfahrensrechte dar. Dieser Umstand war jedoch wegen der *utilitas publica* begründet.

Schlüsselwörter: *delatio, accusatio, delatrix, accusatrix, crimen maiestatis, crimen annonae.*